

СПЕЦИФІКА КАЗКОВО-ФАНТАСТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ СВІТУ В ПОВІСТІ-ЛЕГЕНДІ Б. ХАРЧУКА «ПЛАНЕТНИК»

Віталіна Кизилова

Annotation: The article represents an attempt to analyze the peculiarities of the fairy-like and fantastic modeling of the world depicted by B. Harchuk in his novelistic legend 'Planetnyk'. Specific 'text in the text' composition which is meant to be an encoding factor in catching readers' attention is distinguished. The author underlines the role of the conventional allegoric and parabolic figuration of the philosophic thoughts to be dominant features of the given literary genre.

Key words: genre, text, philosophic orientation, parable, fairy-tale.

Однією із провідних тенденцій розвитку сучасної прози став жанровий синтез, що активізував появу в літературі синтетичних жанрів. Ця тенденція, на думку Ю. Коваліва, генетично зумовлена вродженим синкретизмом мистецтва й настановою письменства на узагальнене художнє осягнення довкілля (Ковалів 2012: 44). Проблема руйнування жанрових меж, усвідомлення властивості жанрів бути розімкненою структурою в теорії жанрології лишається актуальною: «Можна вирізняти включені жанри як самостійні, проте проблематичним у жанрології лишається сам цей поділ як і принцип підходу до жанрової інтертекстуальності» (Бовсунівська 2008: 494).

На жанровій специфіці літературного твору, його зв'язках з навколишнім позначаються художні принципи освоєння дійсності. Цю думку обстоював М. Бахтін, стверджуючи, що жанрова форма нерозривно пов'язана з тематикою твору та рисами світогляду його автора. «В жанрах <...> упродовж віків з життя накопичуються форми бачення й осмислення певних явищ світу». Жанр являє собою вагому конструкцію. «Митець слова повинен навчитися бачити дійсність очима жанру» (Цит за: Хализев 2009: 316).

Літературний процес останніх десятиліть ХХ століття, що представлений великою кількістю течій, шкіл, імен, тяжіє до осмислення сучасності в аспекті вічних проблем і цінностей, в єдності старого й нового. Цим, очевидно, обумовлене тяжіння художньої творчості

до філософічності, узагальнень, до спроби досягнути буття людини.

Спосіб відображення філософських поглядів письменників у художніх творах різниться від наукових теоретичних узагальнень. На цьому, зокрема, наголошував І. Мірчук, зазначаючи: «Філософічне мислення, яке виступає в творах не суто фахових <...> мусить змінити силою факту загальний свій характер, <...> мусить відкласти набік чисту абстрактність, тонкість виводів, строгість аргументації, а в осередок своїх міркувань поставити не чисте пізнання, його можливість і його границі, а насамперед людину і її долю, людське життя та його сенс» (Мірчук 1994: 320). Художній текст, на відміну від наукових філософських студій, що в основному зосереджуються на історіософських, соціально-філософських питаннях (проблеми еволюції природи та суспільства, філософії історії та національної ідеї, співвідношення соціального й національного тощо), зміщує акцент здебільшого у площину *онтологічну, екзистенційну* (проблеми сенсу життя, свободи, часу й майбутнього, милосердя й жорстокості, любові й ненависті, життя і смерті, добра і зла, зради і вірності тощо).

Досягнути сенс дійсності, пояснити світобудову, можливості й місце людини в соціумі письменники часто намагаються через поєднання казково-фантастичних й реалістичних первнів. Саме тому філософські твори за жанровою структурою часто є змішаними й поєднують у собі риси притчі, казки, легенди, повісті, оповідання. Особливого «світомоделюючого» характеру їм надає настанова на універсальність, орієнтація і на міфологію, і на окремі жанри фольклору (казка, легенда тощо), і на різноманітні літературні традиції.

Яскравою постаттю, що репрезентує філософську течію в українському літературному процесі 60-80 років XX століття є Борис Харчук. Його твори часто називають літописом подій, складних суперечливих характерів, гострих конфліктів. До аналізу творчості письменника свого часу зверталися О. Васишин, Р. Гром'як, В. Дончик, М. Жулинський, Г. Сивокінь, М. Слабошпицький, Г. Штонь та ін. В останнє десятиліття увага науковців була звернена на особливості поетики повістей Б. Харчука (Співак 2007), стильові домінанти оповіді в романістиці письменника (Полякова 2008).

Перу Б. Харчука належить низка творів для дітей та юнацтва (оповідання, повісті, казки), які до останнього часу ще не стали об'єктом пильної уваги науковців. Особливий інтерес становить повість-легенда «Планетник», яка вирізняється своєю особливою побудовою – «текст у тексті», – «в якій відмінність у закодованості різних частин тексту стає виявленим чинником авторської побудови і читацького сприйняття тексту» (Лотман 1996:436). Науковці на

позначення такої конструкції часто вдаються й до іншої термінології: жанр-вставка (Б. Іванюк, Ю. Ковалів), інкорпорована історія (О. Бровко), включений жанр (Т. Бовсунівська) тощо.

«Планетник» являє собою переплетення двох текстів. Перший розповідає про події, що відбуваються в сучасному читачеві світі (українське село Вербівка, до якого приїхав агроном і став на квартирування до Олени Булиги). Він має побутовий характер, насичений ймовірними, знайомими читачеві деталями і, власне, продовжує відому реципієнтові сучасність. У повісті він поданий як «первинний текст нейтрального рівня» (Ю. Лотман). Б. Харчук звертає увагу читача на красу світу, органічну присутність у ньому людини: «І все, що я бачив, що спивав своїми очима й не міг одірвати зору, не було б таке вразливе, пам'ятне й живе, якби не було Олени Булиги. Стара не просто вписувалася в незвичайну картину, здавалося: не будь її, спиниться Вілія, зміліє озеро, повсихають сосни, гори западуться, спустіють поля, а далекі обриси замку й собору розтануть у небі. Вона була невід'ємною частиною всього цього» (Харчук 1991: 95). Органічно сполучаючи об'єктивне й суб'єктивне, портретні й пейзажні характеристики в першому тексті, автор рухається в ньому в дусі традицій повістєвого жанру. Простір основного тексту сприймається як реальний, що підкоряється законам суворої правдоподібності. Утім, реальні події, відображені в основному тексті твору (життя агронома в селі Вербівка), відіграють швидше роль історичного антуражу, декорації, на тлі якої розгортаються події символічного, вічного плану.

Другий текст – ірреальний, сповнений фантастичними подіями. Олена Булига розповідає агроному легенду про Планетника, повертаючи в такий спосіб читача в часи кріпаччини. Основою генерування смислу «Планетника» стає т.зв. перемикання із однієї системи семіотичного усвідомлення тексту в іншу на внутрішній структурній межі. Автор при цьому акцентує увагу не на зовнішньо-подієвому плані (життя Планетника в селі разом з матір'ю, його робота в полі), а на внутрішньо-психологічному (мріях, сподіваннях Планетника, його думках про сенс життя, місце людини в світі тощо). Реальний, конкретно-подієвий план розповіді в легенді, почутій з уст Олени Булиги, отримує позачасовість і позапросторовість, що допомагає крізь одиничне бачити вічне, всезагальне.

У повісті Б. Харчук піднімає актуальні проблеми: добро і зло, батьки й діти, сенс людського існування, моральний вибір людини, відповідальність за справу. Розкрити їх допомагає авторові обраний спосіб нарації, введення у структуру тексту казково-фантастичних образів й елементів. Варто відзначити, що казка в системі письменства є дифузним жанром,

активно присутнім у прозі, поезії, драматургії і має властивість, як зауважує І. Арзамасцева, «проникати, розчинятися, забарвлювати у притаманні їй фарби абсолютно неказкові твори <...>» (Арзамасцева 1991: 27). Проникнення казки в повість «Планетник» виявляється на рівні окремих вкраплень, так би мовити, *молекулярної дифузії* (термін Наталії Тихолоз). Письменник, створюючи свою версію світобачення, зробив спробу створення власного чудесного світу із особливими часовістю й топографією, населив його «власноруч» вигаданими істотами, змусив їх «рухатися» за авторськими законами.

Втіленням народної мудрості й життєвого досвіду у творі постає дідусь Капуш. Б. Харчук епізод появи цього міфологічного персонажа стилізує в дусі фольклорної казкової традиції, використовуючи магичні медіальні формули: «Щойно це сказав, як бузиновий куш затріщав, розчохнувся і з нього вийшов дідо – сам заввишки з лікоть, а борода в сім ліктів.

– Здоров! – вітається. – Ну й давно я на тебе чекаю: сотні літ. Я – Капуш, а ти, отроче, призначений мені в учні.

Хлопець злякався, але запитує:

– Ви – дідо Капуш, той, що сидить у бузині й править світом?

– Той самий, – відповідає Капуш. Повів оком в один бік – квіти перестали цвісти, дерева відхитнулися, повів у другий бік – дикі звірі поховалися... Будеш учнем моїм і помігачем» (Харчук 1991: 106). Обслуговуючи внутрішній сюжетний арсенал тексту, вони підсилюють умовність, абстрактну ірреальність розвитку подій. (Пор., наприклад: «Пішла бабина дочка – яблунька піднялась вгору. Пішла дідова дочка – яблунька нахилилась, і вона зірвала і дала купцям по яблучку» – укр. нар. казка).

Казкова архітектоніка притаманна сценам викликання дощу Планетником, його спілкування з квітами (спочатку нарцисом, потім лісовим дзвіночком), чаклування тощо. Гіперболізація окремих рис характеру Планетника (надзвичайна працьовитість, завзятість, відповідальність), його вчинків та якостей, наділення його незвичайними фантастичними можливостями, стосунки персонажа з навколишнім світом природи надають творові казкової тональності.

Увага Б. Харчука до проблем духовних витоків людського буття призводить до насичення тексту повісті морально-етичними та філософськими роздумами, які резюмують герої твору. Заслуговує на увагу майстерність письменника в описі сцен зустрічі Планетника й діда Капуша. Їх діалоги можна розглядати як своєрідний символічний код, що засвідчує заглиблення

автора в прадавні релігійні джерела.

Капуш наділений здатністю творити дива, але йому потрібен учень – «правдивий і вірний». Сцена першої зустрічі Капуша з Планетником – співзвучна біблійному сюжету (розмова Ісуса Христа з апостолом). Мудрець докоряє Планетника за любов до матері, яка сварить його, а у відповідь чуємо: «Як би вона мене не сварила, я все одно її люблю». Автор в такий спосіб підкреслює вірність Божій Заповіді «Шануй свого батька та матір свою». Асоціації з розп'яттям Ісуса Христа виникають при твердженні Планетника про любов до людей.

«– Може, ти скажеш, що любиш і людей? Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш? <...> – Люблю... Я ніколи їх не покину, дідусю...» (Харчук 1991: 106).

Автор, таким чином, наділяє Планетника божественними рисами, зводячи часто його індивідуальні характеристики до сакральних ознак святого. Біблійні мотиви слугують для письменника джерелом художніх форм і можуть розцінюватися як оригінальний жанрово-композиційний показник художньої структури тексту. На думку Т. Бовсунівської, пробіблійне наслідування є однією із найбільш поширених форм у художній практиці, що часто виявляє себе в агіографічній літературі (Бовсунівська 2008: 31). Принцип конструювання центрального персонажа (Планетника) у вставній легенді можна розцінювати як біблійний інтертекстуальний елемент, вдало використаний письменником з метою наочного увиразнення базисних світоглядних формул. Маємо, таким чином, оригінальну триступеневу конструкцію: повість, в яку вставлена легенда, що в свою чергу характеризується вкрапленням казки й біблійних інтертекстуальних елементів. Вони завдяки оригінальному переплетінню авторського коду в свідомості реципієнта перетворюється на художнє ціле.

Небо – земля – душа людини – своєрідний макрокосм, який освоює автор разом з героями твору і його реципієнтами. Свою науку з Планетником мудрець починає з неба: «... в усіх нас гуде крапелька небес». Тому цілком природними виступають прагнення Планетника – навчатися, пізнати світ. В уста Капуша Б. Харчук вкладає міркування про сенс земного життя: «Перед нами зелена книга <...> Он врунється молодий засів – це наше з тобою життя виколисується на кожному тендітному листочку. Бо що ми без колоска? Ми залежимо від зерна: людина, звір і пташка. І ми самі як зерно – вийшли із землі <...> а тепер запам'ятай: краси людини без землі й краси землі без людини нема <...> найвища радість людини – орати й сіяти»

(Харчук 1991: 110). Такі наративні твердження виконують у тексті автентичну функцію; в них міститься авторська концепція сенсу людського життя, суть якої полягає в тому, щоб жити і вдосконалюватися, піднятися до краси й сили природи, любити її, жити в злагоді зі всім світом, творити добро. Використані Б. Харчуком біблійні мотиви надають образам та епізодам твору філософського виміру, характеру своєрідної концептуальної моделі.

Прикметною особливістю повісті Б. Харчука видається концентрація авторської уваги не стільки на сюжетно-подієвому русі твору, скільки на його духовному житті. Одвічні проблеми буття осмислюються письменником на психологічному й емоційному рівнях, на рівні переживання. Це обумовлене, зокрема, й авторським зверненням до жанру легенди, автори-творці якої здебільшого знаходяться в пошуках ідеальної правди. Ці текстуальні властивості спрямовані на програмування читацької рецепції на глибокий філософський підтекст, надання твору ознак *притчевості*.

На думку О. Колодій, від початку 70-х років минулого століття письменники, усвідомлюючи неоднозначність, суперечливість навколишнього світу, стали активно використовувати з арсеналу письменницьких засобів притчу, міф, параболу для осмислення й творення складної моделі буття. Дослідниця, проаналізувавши проблеми функціонування притчі та її сучасних модифікацій в українській прозі 70-80 рр. XX ст., визначає притчевість як якість художнього твору, що виявляє завуальоване, приховане в тексті, його вихід на морально-етичну та філософську проблематику на високому рівні узагальнень (Колодій 2000: 15). У випадку з «Планетником» риси притчевості притаманні другому тексту, вбудований в основний текст легенді. У ній, на відміну від класичної притчі, практично відсутній відкритий дидактизм, моралізаторство. Моральні й філософські проблеми розкриваються за допомогою витончених афоризмів, що виконують у тексті функцію каталізатора. «Ми всі, мов листя на дереві, – кожен листочок інакший», «Мороку нема. Є недоступне, яке називається мороком. Ти повинен знати стільки, скільки може знати людина», «Шукай пізнання у трьох коренях – у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і у самому собі, у своїй душі», «Світ збудувався і держиться на двох силах – на потузі любові й на потузі терпіння... З любові й терпіння народжується людина і хліб» та ін.

С. Полякова, полемізуючи над специфікою вживання термінів «стиль», «оповідь» у сучасному літературознавстві та їх співвідношенням (Полякова 2008: 7), виводить поняття *стильова домінанта оповіді*, під якою розуміється принцип органічності компонентів

конкретного твору, зумовленого специфікою оповіді відповідно до авторської логіки розгортання сюжету, уявлення про ступінь прозорості смислу, бачення автором функціональності й концептуальності елементів художньої системи. Оповідні стильові домінанти виявляються на сюжетно-композиційному рівні при врахуванні часопросторових модифікацій, що є концептуальним для літературного твору, а також при використанні системи художніх прийомів, на які проектується авторська позиція.

Стиль «Планетника» органічно поєднує відсутність розлогих ліричних відступів, словесно-образну напруженість, асоціативну багатозначність, психологічну глибину оповіді. Оповідній манері Б. Харчука відповідає його образно-символічна система. Лаконізм і неускладненість фраз, неповторний ритм створюється завдяки вдало продуманим письменником діалогічним і полілогічним ходам. Динамічності образу Планетника, максимальної напруженості сюжету автору вдалося досягти завдяки використанню коротких, але містких синтаксичних конструкцій: «Він побожно сіяв, заскороджував, рілля ставала, як пух. Потім виривав бур'яни. Умлівав перед половінням. І не покладав рук. Його згода переросла в любов. Не тільки до свого городу, не тільки до своєї маленької нивки» (Харчук 1991: 120).

Необхідно відзначити, що з метою розкриття екзистенційної проблематики автор використовує специфічні прийоми організації художнього тексту. Найпоказовішим з них є *параболічність*. Оповідь відривається від сучасного авторові світу, а далі, рухаючись по кривій, знову повертається до свого предмета й дає йому філософсько-етичне осмислення та оцінку. Планетник, «прилетівши з вирію казки на свій берег», наприкінці твору таємничо зникає: «З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи заповся в землю?». Причину такого авторського ходу необхідно шукати в мотиві поведінки героя. Він наважився здійснити казку *сам*, стати вище сил природи, підкорити їх своїй волі. Проте існування в цьому світі можливе лише на основі *гармонії* людини і природи; можна (й потрібно) вдосконалюватися, розвиватися, прагнути дорівнювати природній силі й красі, проте стати вище природи, вище Всесвіту людина не може.

Варто наголосити й на тяжінні повісті-легенди до фольклорної поетики. Як вважає У. Далгат, «у розвинутих літературах та чи інша апеляція митця до фольклорних жанрів насамперед зумовлена його творчими задумами. Літературно-фольклорна жанрова спадкоємність ускладнюється функціональним підходом до свідомо обраного митцем матеріалу» (Далгат 1981: 23). Велика кількість сцен у творі витримані в народнопоетичній

традиції (відвідування матері з сином знахарки, яка лікувала хлопця; народні свята, прикмети, яких дотримувався Планетник, сіючи навесні тощо). Б. Харчук в такий спосіб актуалізує думку про вічні цінності народної моралі й життєустрою, про національні святощі як основу духовності.

Олена Бровко, досліджуючи метатекстуальний аспект структури «текст у тексті» зазначає, що він «...сприймається літературознавцями як своєрідна гіперриторична конструкція, притаманна розповідним текстам. Іманентною ознакою такою побудови є те, що основний текст спрямований на опис або написання іншого, що й визначає зміст усього твору» (Бровко 2011: 243). Повість-легенда «Планетник» Б. Харчука є оригінальною версією синтезу основного і вставного тексту в структурі художнього твору (повість і легенда) з використанням казкових і біблійних інтертекстуальних елементів. Твір концентрує в собі важливі для авторського світогляду ідеї й проблеми. Відшукування відповідей на ключові питання сенсу буття стали причиною трансформації зовнішньо-подієвого сюжету твору у внутрішньо-психологічний. Тяжіння до узагальнення продиктувало відповідну жанрову форму з високою мірою художньої умовності. Як наслідок умовно-алегоричне казково-притчеве оформлення філософських роздумів стало домінантною ознакою жанрової форми твору.

Література:

Арзамасцева 1991: Арзамасцева, И. Метафора жизни. Размышления о сказке. – В: Детская література, 1991, 9/10.

Бовсунівська 2008: Бовсунівська, Т. Основи теорії літературних жанрів: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008.

Бровко 2011: Бровко, О. Новела в структурі художньої прози: модифікації та функції: монографія. Луганськ Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011.

Далгат 1981: Далгат, У. Литература и фольклор: теоретические аспекты. М.: Наука, 1981.

Ковалів 2012: Ковалів, Ю. І. Жанрово-стильові модифікації в українській літературі: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012.

Колодій 2000: Колодій, О. І. Притча і притчевість в українській прозі 70-80 років XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 01. 06. «Теорія літератури». К.: 2000.

Лотман 1996: Лотман, Ю. Текст у тексті. – В: Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. Львів. Літопис, 1996.

Мірчук 1994: Мірчук, І. Філософія в Україні. – В: Мірчук І. Історія української культури. Мюнхен; Львів: УВУ, 1994.

Полякова 2008: Полякова, С. В. Стильові домінанти оповіді в романістиці Бориса Харчука: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук: спец. 10.01.01. «Українська література». Дніпропетровськ, 2008.

Співак 2007: Співак, І. Е. Повісті Бориса Харчука. Проблеми поетики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. «Українська література». Херсон, 2007.

Хализев 2009: Хализев, В. Е. Теория литературы: учебник для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2009.

Харчук 1991: Харчук, Б. Горохове чудо. Казки, оповідання, повісті. К.: Веселка, 1991.

Інформація про автора:

Кизилова Віталіна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри теорії літератури та компаративістики Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка

E-mail: vitalina@luta.com.net